

доступности слова, возможно, еще рано, так как следует глубже изучить вопрос об орфографических соседях в русском языке.

Считаем, что работа в этом направлении представляется интересной и необходимой. Изучение восприятия слов при чтении – одна из актуальных проблем современной психолингвистики. Отмечаем, что исследования данного рода чаще проводятся на основе романских языков. На материале русского языка таких экспериментов мало. Соответственно, количество ошибок, которое допускается при употреблении орфографических соседей, растет. Обращение к такому материалу на основе русского языка позволяет повысить уровень закономерности восприятия графического облика слов при чтении и поиске слов в ментальном лексиконе.

Литература:

1. Леонтьев А.А. Психолингвистика за рубежом. – Москва: Наука, 1972. – 127 с.
2. Alexeeva S.V., Slioussar N.A., Chernova D.A. StimulStat: A Lexical Database for Linguistic and Psychological Research on Russian Language, 2015. Интернет-ресурс: http://stimul.cognitivestudies.ru/ru_stimul/
3. Beyersmann E., Duñabeitia J.A., Carreiras M., Coltheart M., Castles A. Early morphological decomposition of suffixed words: Masked priming evidence with transposed-letter nonword primes. Applied Psycholinguistics, 2013, Vol. 34. – P. 869-892.
4. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. Киев: Киевский государственный университет, 1979. – С. 18-30.
5. Acha J., Carreiras M. Exploring the mental lexicon: A methodological approach to understanding how printed words are represented in our minds, Mental Lexicon, 2014, Vol. 9. – P. 196-231.

Серікбол Б., Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, РД-31к тобының студенті

(Ғылыми жетекші - магистр, аға оқытушы Бажикеев Қ.)

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ («АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ДІЛДӘ БЕЙНЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Өмір өзгеріп, таным-түйсігіміз, көзқарасымыз жаңа арнаға бет бұрған уақытта келіп жетті. Егемен еліміз өз тәуелсіздігін алып, саяси, экономикалық, рухани дамуында, оның ішінде қазақ әдебиетінде кеңестік дәуірдегі әдебиеттегі орын алған олқылықтарды өз орнына қойып жатыр. Ұқылым заманнан бастау алған алған бай әдеби мұрамыз кеңестік кезеңде тоталитарлық режимнің тұсауына, советтік идеологияның бұғауына мойынсұнуына тура келген болатын. Ары-беріде өткен талай тарихи қаһармандарымыз осы бір тұста тар қалып, аядай шеңбердің ішінде қамалып, өз ұлтымен басқаша тұрғыда, өзгеше бейнеде қауышып жатты. Әлі күнге дейін бүгінгі ұрпақ танымында, біздің ойымызда әдеби қаһармандарымыз бейнесі сол дәуірде жазылған көркем шығармалар бойынша қалыптастып келеді. Ал шындығында қалай? Социалистік реализм дейтін тар қалыпқа белгілеп берген әдебиетті, ұлттық қаһармандарымызды жарыққа шығарудың амалы тіпті қиындап кеткен болатын. Осындай «тар жол, тайғақ кешуде» бір-ақ жол бар еді. Ол тарихи шындықты көркемдік шындық арқылы бүркемелеу. Сол бүркемелеу арқылы ұзын арқан, кең тұсауда әдеби геройды жарыққа шығару мақсатында басты кейіпкер айналасындағы образдарды мүлде бөлек, өзгеше тұрпатты, соны кейіпте бейнелеу, және сол бейнелеуі бойынша шығармаларынан орын беру үрдісі қалыптасты. Яғни басты қаһарман жолында талайларды құрбандыққа шалу мәжбүрлігі туды. Осы арқылы ғана шығарма көпшілікке жол тауып, тарихи тұлғалар халқымен қауышып жатты. Бұл-лажысыздың, амалсыздың ісі болатын. Десекте көркемдік шындықты тарихи шындықтан бөліп алуды өте тапқыр әрі ұтымды пайдаланған жазушыларымыз да болды. Сондай жазушылардың бірі ретінде ұлы суреткер М.Әуезовті де атауға болады. Дегенмен заңғар жазушының әйгілі «Абай жолы» романында да тарихи шындық пен көркемдік шындықтың алшақ кететін тұстары да көпшілікке белгілі. Біз бұл шағын мақаламызда «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Ділде образы мен шынайы өмірдегі Ділде бейнесінің ара жігін айқындап көрмекпіз. Ендеше, бірден тақырыбымызға ойыссақ.

Біз бұл баяндамамыз арқылы заңғар жазушы Әуезов шығармаларына сын айтудан, баға беруден аулақпыз. Тек тарихи шындық танымынан Ділде бейнесіне баса назар аудармақпыз.

Көк байрағы желбіреген қазақ елінің киесі, рухы, ұлттық кемеңгер, ұлы ақын, философ Абай данышпандығын танып-білуіміз осы романдан бастау алады десек, романда суреттелген қазақ тарихында өшпес, өлмес ана бейнесі болып енген Зере мен Ұлжан, ақын махаббаты мен сүйіспеншілігінің қайнар көзі, бастауы болған Тоғжан мен Әйгерім бейнелері терең де мәнді көрсетілген. Ал дана Абайдың адал жары бола білген Ділдә кім және роман-эпопеяда және өмірде қандай адам болған деген сауал тұрғысынан ой қозғап көрсек.

Абайдың бәйбішесі - Ділдә Жүсіпқызы. Руы-Қаракесек-Бошан-Таз-Бұлбұл-Шаншар. Шаншар бабамыздың Әйбике, Нұрбике деген әйелдері сонау ХҮІІ ғ. Ташкентті билеген қатаған Тұрсын ханның қыздары болса керек. Әйбикеден тараған ұрпақты-Әйбике Шаншар, Нұрбикеден- Нұрбике Шаншар деп атаған. Абайдың анасы Ұлжан осы Нұрбике шаншардың ұрпағы. Ал біз сөз етіп отырған Ділдә Айбикеден тарайды. Яғни Айбикенің төрт бегінің үлкені Келдібек, одан атақты Қаз дауысты Қазыбек, одан Тіленші би, одан Алшынбай би. Алшынбай биден Жүсіп мырза туады. Ал Ділдәнің 1844 жылы туғаны жайлы осы Жүсіп Алшынбаевтың архивінен табылған анкетасында көрсетілген.

Ендеше, бірден көзге түсетіні –Ділдәнің тектілігі. Арғы атасы қалың қазақты ауызына қаратқан Қазыбек би, бергі атасы Алшынбай бидің өзі болса, Ділдә әжеміздің тектілігінің қаншалық екендігі айтпаса да түсінікті. Ақылбайдың өз нағашылары туралы:

Нағашым Ер Қазыбек әулие өткен,

Пәниден уақыт жетіп ол да кеткен.

Сасқан жан жер түбінен «бабам» десе,

Әруағы күңіреніп келіп жеткен,-дегені бар [1]. Ақылбайдың ақыл-парасаты, ақындық қарымына тәнті болған Абайдың: «Ұлым-ау Қазыбек сенің ғана нағашың ба, менің де нағашым ғой» деуі де тегін емес болса керек. Осы тұста Ділдәнің әкесі Жүсіппен бір туған Бәпиден атақты әнші,сазгер Мәди Бәпиұлының туғанын атап өтсек, Ділдә тектілігінің тамырын одан әрі тереңдеткендей. «Абай жолы» романында « Оның ата-тегі бар Тобықты, бар Қарқаралы «қаракөк» деп атайды, Алшынбай белгілі би Тіленшінің баласы, қалыңдығы Ділдә тіпті бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрізденді» делінеді. [2, 117 б]. Бұдан бөлекте де романда Ділдә бейнесі өте солғын, тек қысқа көріністер арқылы ғана сомдалады. Байшылдық, феодалдық дәуірді, ескілікті аңсау деп желеу таққан заманда Әуезовтың солай етуі де түсінікті еді. Бірақ сол шағын дүниелер арқылы да Ділдә бейнесін танып-білмекпіз. Роман-эпопеяда: «Ділдәнің Абайдан екі жас үлкендігі болғанымен, әйгілі әулеттің қызы тым тәкаппар, өр көңілді, кесек сөйлеп, кергіп басады. Ал Тоғжанға деген маздақ сезім жүрегінде мәңгі жанған Абай Ділдәмен дәм-тұзы жарасқанымен, ол оның сүйіп алған жары емес еді. 15 жасында отау йесі атанған Абай тұңғышы Ақылбай дүниеге келгенде де өзін әке ретінде сезіне алмады» делінген[2, 145б]. С.Жүнісовтың М.Әуезов дәрісінен айтылған естелігінде « Құнанбай бай-ауыл сыртындағы елдердің қыздарында әпереді. Бірі-жер, бірі-әкімшілік яки т.б мәселемен болып жатады. Осы құдалық, осы айттыру Абайдың басында да болып, Ділдәға үйленеді» дейді. Бұдан түсінгеніміз алысты аңдайтын, көреген әке Құнанбай қажы Абайдай ұлына лайықты жардың осы Ділдә боларын бұрыннан сезгендей-ақ. Қазақтың от ауызды, орақ тілді әділ билерінің соңғысы саналатын Алшынбайқызы Ділдә романда бірбеткей, тым тәкаппар Әйгерімге қарсы бейнеде сомдалып көрінгенімен, Ділдәнің солай етерліктей жөні бар десекте болады. Ақылына парасатына көркі сай Ділдә бейнесіне романның өзінде-ақ жауап даяр. «Майбасардың Ділдә ауылына барып қайтқанын ойлап, Абай ең алғаш рет өз қалыңдығы туралы құпия, бір ыстық сезімді сезгендей еді. Бармады. Бірақ көргісі келуші еді...Қандай екен? «Иегі ителгінің тамағындай» деп Майбасар суреттеген Абай көз алдына ителгі, қаршыға, тұйғын сияқты қырандардың сұлу мойындарын келтіріп, шынымен сондай нәзік, ақшыл тамақ, иектердің болатынын ойлады, бір бүгін емес мұның алдында бірнеше рет Ділдәнің жайын өзгеше бір толқынмен ойлаушы еді.» [2, 163 б]. Иә, айтқандай-ақ бұл Ділдәнің сұлулығына берілген баға. Бұдан тәкаппар Ділдәнің сұлулықтан кенде емес екендігі байқалады. Ендеше, аққудың асқақ кірпияздығындай сұлуда сырбаздықтың, кербездіктің болуы заңды құбылыс. «Қалыңдықтың отырысын, түсін Ербол айтқысы кеп еді. Ол өзі Ділдәнің ажарына қатты ырза Бірақ Абай айтқызбады» [2, 164 б]. Абайдың Ділдәні өз көзімен көруге деген ынтықтығы осы жайттан сезіледі. Абайдың ұрын келуінің соңына ала болатын оқиғада: «Қарлыққырап шыққан дауыспен қалыңдық:-«ары жатшы»-деді Талай күннен бері сан ырымды жасап, мәпелеп, аялап келген екі жардың ең алғаш тіл қатысқаны осы еді. Қазірде Абай көңілі қандай салқын болса, Ділдә да сондай жалынсыз» [2, 171 б]. Бұл не қылған салқындық? Ынтыққан Абай көңілінің сууы неде? Кейінде М.Әуезовке айтқан бір сөзінде Ділдә: « Біздің ел (қаракесектер)

Тобықтыдан мәдениетті, күшті ел болған соң, Абайды менсібеген едім алғашқыда» деуі бар. Демек бұл романдағы «Ал, еркем, күйеу қалай екен, ұнаттың ба?» дегенде, «Қайдан білейін, бір жуан қара ғой» деп қомсынғанына сай келіп тұр. Сонда бұл не қылған менсінбеушілік? Біздің ойымызша, бұл шын тектінің өзіндей бір тектіге берген жауабы. Қыран қыранды алыстан таниды десек, сен Құнанбайдың ұлы болсаң, мен Алшынбайдың қызымын деген өр көңілінен Ділдәнің тектілік тұрпатын біржола айқындағандаймыз. Бірақ романда қос текті атаның ұл-қызының осы жайы болашақтағы Абай-Әйгерім махаббатына апарар этюд ретінде я болмаса Ділдәнің Әйгерімге қарсы образ жайында танылуының бастамасы ретінде көрініс береді

Тектілігінің үстіне Ділдә Абай үшін жалпы Құнанбай әулеті үшін аяулы ана, асыл жар бола білді. Ел аузындағы әңгімелерден кейбір істерде Абайдың өзі Ділдәдан ақыл сұрағаны айтылады. Ал Абай мен Ділдә арасындағы салқындық сызы, алшақтық Абай Әйгерімге қосылған тұстағы роман сюжеттерінен білінеді. Романда Майбасардың: «Ділдә сенің жарың емес пе? Мені теріс айтты деп отырмысың?!» дегеніне Абайдың: «Ділдәға менің керегім жоқ. Ол маған кек пен ызадан басқа көңілден ажыраған. Ол –балаларымның анасы. Жақсы анасы болса, жақын досым. Оған қанағат қылмаса, бетінен жарылқасын. Жолы болсын! Сөз осы-ақ» дейтіні бар [2, 218 б]. Соншалық бір-ақ күнде Ділдәдан бас тартатындай ол нендей құдірет деген ой келеді. Бұл кертартпа кезеңдегі ұлы суреткер М.Әуезовтың Ділдә түтіл Абайдың өзі феодал ақын деп мінелген тұстағы «шаш ал десе бас ал» дейтіндерге көрсетілген жауабы тәрізді яғни Әуезов бұл тығырықтан тек Ділдә арқылы ғана жол таба алатын еді. Себебі бұл тұста бидің немересі, байдың қызы деп суреттелетін Ділдә бейнесі арқылы ғана Абайды жарыққа алып шығу мүмкін болатын. Рас Ділдәнің Абай мен Әйгерім махаббатына қарсы болуы, қызғануы, Әйгерімді кедей қызы деп менсінбеуі оған паңдықпен қарауы, Абайдың көбінеки Әйгерім отауында болуы тарихи шындық десекте, Абай өз балаларының анасы, сүйікті бәйбішесінен оңай бас тартады деу қисынсыз. Абайға өзінен өзгені тең көрмеуі Әйгерімді төмен санауы расымен болғанмен бұл жоғарыда аталған Ділдә тектілігінің бір белгісі іспетті. Әйтпесе кезінде 1864 жылы Абайдың Ділдәдан туған Әкімбай деген баласы 9 жасында қайтыс болғанда соған арнап шығарған жоқтауында Абайдың:

Ата – тегі мұндағы,
Орта жүздің ұлығы.
Ана тегі мұндағы,
Өзен судың тұнығы.
Екі асылдан қосылған,

Сом алтынның сынығы,-деуі көп нәрсені аңғартса керек [3]. Мұндағы «Ана тегі мұндағы, Өзен судың тұнығы» деуі Ділдә тектілігіне, ағын судай тазалығына Абай көзімен берілген баға. Романда Әйгерімге қарсылығы қатаң түрде бағамдалғанымен ата салтын ардақтаған асыл жар Ділдәнің Әйгерімнен туған Абайдың ұлы Тұрағұлды бауырына салып, «бай – оныкі болса, бала менікі» деп еш бөгелместен жас нәрестені бауырына алуынан-ақ оның ізгі ниетін байқауға болады. Романдағы Әйгерім мен Ділдә теке тіресіне қарсы жауапта осы.

Романдағы біз білетін Ділдә он саусағынан өнер тамған Әйгерімдей сұлуға қарсы үй шаруасына олақ, аурушаң, тым нәзік сапада бейнеленеді. Ал шындығында Ділдәда бармағынан бал тамған, өнерлі һәм қолынан іс келетін жан болғаны анық.

Ақылбайдың:

Алшынбай одан туған орны басқа,
Ешбір жан сөз сөйлемес жүйрік қасқа.
Біреуді егер сұлтан қоям десе,
Теріс деп. бұза тартып шайқалмас та.
Одан соң мырза Жүсіп нағашы атам,
Сөзімді сөкпеңіздер болса қатам.
Арғы –бергі атасын түгел айтып,

Апама осы өлеңді тонға сатам,- дейтіні бар. Бұл өлеңнің айтылу себебі неде дегенге тоқталсақ: Ділдә он қара тоқтының терісін илеп, Шыңғыс тауының зердей жылтыр қызыл-сары қынасына бояп, адам қызығарлық тон тігіп болып отырса, оған көзі түскен Ақылбай: «Маған беріңіз» деп жата жармасады. Ал, Ділдә одан нағашыларын жырға қосуды айтады. Осы жерде Ділдә еңбекқор, ісмер әйел бейнесінде көрінеді. [3]. Халқымыздың «Өлеңшінің сөзі алтын, өнершінің қолы алтын» деген нақыл сөзі Ділдәға арналғандай, оның еңбекке, ісмерлікке ден қойғаны, бос отыруды сүймейтіндігіне дәлел осы. Осы сюжетті одан әрі өрбітсек: «Өзі

шешем деп білмейтін Ақылбайды паң мінез Ділдә бауырына тартуды мін санады. Өзімнің бауыр балаларымның біріне берем, саған тон табылмай ма ары жүр»- деп тонды бермепті. Бұл жолдардан Ділдәнің табиғатындағы бірбеткейлік өрлігі байқалады. Ақылбайдың өлеңінен кейін Абай отырып: «Тонның құны жетерлік болды, Ділдә!»-деген сөзінен Ділдә көзіне жас алып Ақылбайды құшақтап, маңдайынан иіскеп, тәу етіп, тонды өз қолымен кигізеді. Бұл жолдардан Ділдәнің баласына деген ерекше махаббаты байқалады [3].

Асыл жар, ардақты бәйбіше, өнерлілігімен қатар Ділдә Абай балаларының анасы. Текті, аяулы Ұлжан ана тәрбиесін көрген Ділдә да ардақты ана бола білді. Абайдың Ділдәдан алты баласы болды: Ақылбай, Гүлбадан, Әбдірахман, Мағауия, Әкімбай. Романда: «Ділдәнің бар баласы рең жағынан Абайға тартпай шешеге тартып келеді. Бәріде ақшыл сарғыш», - делінетін тұс бар. [2, 193 б]. Демек, ата қанынан бөлек ана сүтімен сан алуан қасиеттерді бойына дарытқан Ділдә балаларының Ділдәнің өзі сияқты болуы заңды еді. Ділдә апамыздан Абайдың өзі айтқандай «жақсы балалары» Ақылбай, Әбдірахман, Мағауия туды. Кезінде Ұлжан ана Абайдай ананы дүниеге әкелсе, Ділдә апамызда сол ұлылықтың жалғасындай етіп Абайға ақыл – парасатымен, көрік- келбетімен бірінен-бірі өткен балаларды сыйлағаны мәлім. Абай болашағына мол үміт күткен Әбдірахмандай ақылына өнері келіскен ұлы, Мағауиядай түріне мінезі қабысқан баласы, Ақылбайдай аңғал әрі ақылды перзенті бар Ділдә қандай бақытты ана десек, сондай Ділдәдай балаларының анасы бар Абай да бақытты әке, бақытты жар. «Абай жолындағы» Ділдәнің Әбдірахманға лайықты жар іздеуі, кезінде өзін Құнанбай қалай дәл таныса, Ділдә да Әбдірахмандай асылына Мағрипадай жарды лайық деп тануы, оны алып беруі өмірден ерте озған сүйікті Әбіші, ұлдары Мағауияны мәңгілік жоқтауынан оның қаншалықты қамқор, мейірбан ана, үлкен жүректі жан екендігін бағамдағандаймыз. Ақылбай, Әбіш, Мағауия Абай үшін тек төл перзенттері ғана емес, оның болшаққа жағылған нұрлы жұлдызы, асқақ арманы, сөнбес сәулесі Абай ақындығын арындатып, қалам қарымын қалыңдатқан, көзінің нұры, үміті, һәм шам-шырағы еді. Олар Абай салған сара жолды жалғастырушы, тектілігін тереңге жіберуші, Абайдың өнердегі ізбасары әрі шәкірті, кемел келекшекке ұмтылған Абай нұрының шашылған шуақтары еді. Ал солардың басында шам-шырағы болған Ділдә бейнесі жарқырап көрінеді. Демек Ділдәні «ұлылықтың ұлы анасы» десек артық емес.

Сонымен қорытындылай келсек, Ділдә апамыз айбарына ақылы сай, аймаққа абыройлы бәйбіше, адал жар, ізетті келін, аяулы ана екендігі даусыз. Бүтін бір әулеттің ұйытқысына айналған қарт кейуана Абай қайтыс болғасын да бүтін Абай шаңырағына ие болып, бар Абай ұрпағын бауырына басып 1826 жылы дүниеден озған болатын. Қайым Мұхамедханов деректерінде 1824 делінеді. Өмірден озғанына ғасыр жуықтаған текті әжемізге лайықты бағасын беретін кезде келіп жеткендей. Осы баяндама арқылы біз де ой қозғап көрдік. Десекте Абайдай данаға асыл жар болған Ділдә ананың өзіне лайық шын бағасын алатын күн де алыс емес. Ділдә Қарқабат пен Нүрилла, Зере мен Ұлжан, Айғаным сынды ардақты аналар қатарында көрінуге лайық бірден-бір тарихи тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 <http://www.abai.kz>. // 3. Тайшыбай. «Абайдың нағашылары мен қайын жұрты».
- 2 Әуезов М. «Абай жолы» 1-4 том. Алматы: «Жеті жарғы», 1997.- 319 б.
- 3 «Қазақстан мектебі» журналы 1994 ж №2
- 4 «Жұлдыз» журналы. 1999. №5 // Ишағы Жағыпарқызы: Санамда жаңғырады бейнелерің.